

Källmaterial

Otryckta källor

Antikvariskt-Topografiska Arkivet (ATA)
Fornlämningsregistret vid Riksantikvarieämbetet
Forskningsmaterial betr. lotsning i äldre tid, framtaget av Ulf Bergman, Lunds universitets historiska institution.

Tryckta källor

- Ameen, A. & Hansson, S. A., 1982. Båtläder på Ostkusten Arholma-Kräkelund.
- Binns, A., 1981. Old English "Sund" in Beowulf. Deutsches Schiffahrtsarch. 4.
- Blomkvist, N., 1979. Kalmars uppkomst och äldsta tid. Kalmar stads historia 1. Karlshamn.
1984. Maritimhistorisk konferens. Bottnisk kontakt II. Mariehamn Ålands landskapsstyrelse Museibyran. 3-5 februari 1984. Huvudtema: Handel och handelsvägar. Mariehamn 1984.
- Cederlund, C. O., 1988. Recension av Maritimhistorisk konferens Bottnisk Kontakt 2. Ålands landskapsstyrelse, Museibyran 3-5 februari 1984. Huvudtema: Handel och handelsvägar. Mariehamn 1984. Fornvännen 83, s 283-285.
- Cederlund, C. O., 1989. Den medeltida beskrivningen av sjövägar vid svenska och finska kusten i ett itinerarium i det danska riksarkivet. Tolkningsfrågor. Bottnisk Kontakt IV. Skellefteå 5-7 februari 1988.
- Cederlund, C. O., 1989. Den medeltida beskrivningen av sjövägar vid svenska och finska kusten i ett itinerarium i det danska riksarkivet. Tolkningsfrågor. Bottnisk kontakt 4. Skellefteå 5-7 februari 1988.
- Cederlund, C. O., Sjövägar utformning vid svenska östersjökusten på 1200-talet. En inledning till analysen av de platser, som nämns i ett itinerarium från omkring år 1300, längs sjövägen vid Södermanlands kust och södra delen av Stockholms skärgård.
Föreläsning vid Bottnisk kustfart i gången tid. Konferens på Kilens hembygdsgård i Sideby, Kristinestad 17-19 juli 1987. Under tryckning genom Kristinestads stad.
A medieval description of searoutes along the Swedish and Finnish coasts, ending in Reval (Tallinn), Estonia. Föreläsning vid International Baltic Seminar. "Marin Archaeology - Development of research and Conservation". Kotka 28-31/7 1988. Under tryckning i The Publication Series of the Provincial Museum of Kymenlaakso.
- Cederlund, C. O.,
- Hellberg, L., 1979. Forri-Kalmar. Ortnamnen och stadens förhistoria. Kalmar stads historia I. Karlshamn.
- Härli, A., 1942. Vår äldsta seglingsbeskrivning. Till Rors nr 10.
1965. Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Bd 10:lots.
- Lande, A., 1930. En tvist mellan kronolotsar å Runnö och Våld under 1600 talet. Stranda IV, 1930.
- Schnall, U., 1981. Der Schiffahrtsweg von Skiringssal/Kaupang nach Hailhabu in der frühen Wikingerzeit. Deutsches Schiffahrtsarchiv 4.
- Wirsen, R., 1968. Kring en lotsgårds historia. Nordiska museets handlingar 70. Lund.

Sjövägarna vid svenska östersjökusten på 1200-talet

Del 2

Av Carl Olof Cederlund

Beskrivning av de i itinerariet nämnda platserna inom avsnittet Bråviken Stockholms mellersta skärgård.

Underlag

Följande sammanställning grundar sig på sjökortet, topografiska och ekonomiska kartan, iakttagelser fotografering och registrering i fältet, fornlämningsregistret vid riksantikvarieämbetet och viss historisk / topografisk litteratur till vilken hänvisningar görs i texten.

Illustrationer: (Av utrymmesskål publicerade i *Marinarkeologisk tidskrift* 3/1989 sid 15).

Beskrivningen nedan följs enklast i sjökortet. Översiktliga kartor med de i itinerariet nämnda platserna och där de medeltida lederna dragits preliminärt redovisas här i artikeltexten.

De nämnda platserna på yttre leder från Bråviken till Vindö resp Runmarö.

1. brawic (=Bråviken):

Stor vik som tränger långt in i landet, mot Norrköping.

2. winterclase (=Vinterklasen):

En liten, hög bergö utanför Oxelösund med ca 150 m diam, med särpräglad profil, idag utnyttjad som naturligt sjömärke vid överfarten av Bråviken från Arkösund. Fornlämningar saknas på ön.

3. alör (=Ålö):

Relativt låg och skogsbevuxen ö inom Oxelösund, ca 1150 m i NV-SO riktning, och ca 700 m i O-V riktning, som ligger ca 0,5 naut. mil ONO om gamla Oxelösund

På sydsidan av ön är vattnen mycket grundfyllda. Det finns skyddade vatten på nordsidan av Ålö. I viken på sydostsidan finns skyddade vatten. Bassängen mellan Ålö, Hasselö och Bergö utgör mycket väl skyddad genom höga klippstränder på Hasselö och Bergö.

Fornlämningar saknas på Ålö. Ön vetter dock mot norr mot Gamla Oxelösund av vilket staden Oxelösund fått sitt namn. Detta har varit en viktig passage för sjöfarten sedan mycket lång tid. På fastlandet vid Sandviken vid gamla Oxelösund finns lämningar av en begravningsplats för lotsar, fiskare och sjömän, år 1750 angiven som "urgammal" och omgiven av en mur, samt lämningen av en skansanläggning bestående av tre vallar samt en husgrund, och en bit i från Sandviken en stensättning, vilken enligt fornlämningsregistret dateras till brons/järnålder.

Mot norr längs sundet ligger lämningar av gården Stjärnvik (mitt emot Ålö). (Se även Nylén, E., Från frälsejord till bådort. Boken om Oxelösund.)

Ålö ligger mellan detta sund, och de sund mellan öarna Bjurhals, Furön, Danviksholmarna och Ålö på NV sidan och Vinterklasen, Klasholmen, Beten, St. Aspskär, Hasselö och Bergö på SO sidan, genom vilka dagens kustled går från Vinterklasen till Örsbaken (se inre leden, nr 22) och sedan vidare norrut. Oxelösundet var tidigt en viktig lotsplats. Från 1530-talet finns uppgifter om lotsar där. Lotsarna har periodvis under ny tid varit bosatta på Ålö (Sörmlandsbygden 1988:2 s 99 f).

4. rugö (=Rågö):

Rätt låg, skogklädd ö inom Bälunge sn, ca 2,1 km lång i N-S riktning 1,4 km i O-V riktning med många grund utanför. Den ligger nära fasta land och långt in i en omfattande och grundfyllt skärgård. Mycket svårnavigerad skärgård S och V om ön idag. Ön passerar av dagens kustled från Örsbaken (se inre leden, nr 22) mot V Stendörren (se inre leden, nr 23) och Tvären. Kråkfjärden på öns NO sida är en skyddad vik.

Rågön är mot väster och norr omfluten av idag relativt smala, men för mindre båtar farbara, sund från S förbi och in innanför Bergö, in till Sjöboviken och ut på NO sidan vid Högholmen till Kråkfjärden. Dessa sund har varit farbara och kan ha utgjort en skyddad ledpassage under medeltid.

Vid Rågösundet på nordsidan av ön ligger Rågö gård. Det finns en liten koncentration av fornlämningar vid gården och sundet, bla en stensättning. På Högholmen ligger en gammal varvsplats, och på Spetalsudden i Sjöboviken en fornborg, belägen 6-7 m ö h, nära stranden. Enligt ett medeltida dokument led Södermanlands apostel Botvid martyrdöden på Rågö (Sörmlandsbygden 1988:2 s 102).

5. rinzö (=Ringsö):

Bergig, skogklädd ö, inom Bälunge sn, med 5,25 km längd i N-S riktning och 2,6 km l som längst, i O-V riktning, O Krambö och V Stendörren (se inre leden, nr 23). Ringsön är sedd från S en relativt låg, skogklädd ö, ej spec. karaktäristisk. På V-sidan, inne i Tvären har den en högre, bergig strand. Den rymmer på V-sidan väl skyddade vikar och laguner, bl a en som kallas Kuggviken. Denna är nu en inre del av ett system av laguner.

Ön omges av flera väl skyddade sund och passager på O och V sidan. En led går idag in i Djupsundet mellan Ringsön och Hartsön från S. Sunden fortsätter förbi

Bergö över Lilla Vombafjärden och genom sunden mot NO ut mellan Långön och Björkskär mot mindre öar, utanför vilka Lacka (nr 6) ligger; och N-ut genom Långösundet mellan Ringsön och Långön mot fjärden Tvären.

V om Ringsön går idag ett sund med en led från S in i fjärden Tvären. V om detta sund ligger V Stendörren, det medeltida Stendörrensund (se inre leden, nr 23) på den inre leden.

På ön finns gårdsbebyggelse på den södra delen, nära Djupsundet mot Hartsön. Ringsö by finns upptagen med två hemman i Nils Bosson Grips jordebok från 1509 (Sörmlandsbugden 1988:2 s 102 f).

Vid Djupsundet ligger även enligt fornlämningsregistret bebyggelselämningar vid en f d hamnbassäng. På Hargberget på Hartsön vid Djupsundet ligger en "plats för en vårdkase" och för ett kummel, lotsutkik och en båthusgrund enligt samma källa. Inga spår finns idag av vårdkassen och kumlet. Lotsningen flyttades från denna plats till Sävsundet på 1800-talets slut. På Hartsön finns ytterligare en vårdkaseplats längre mot söder.

6. leckae (=Lacka):

Ö i Västerlångs sn, ca 1,2 x 1,2 km stor, i en grupp av mindre öar O Långön och Ringsön (nr 5). Den ligger i öppnare vatten än de senast nämnda platserna i itinerariet. Det är en relativt låg, skogklädd ö. Det är grundfyllda vatten på NO- och O-sidan. Sundet mot Långön och Hartsön på Lackas V sida är grundfritt och en god passage mot N in i skärgården och mot dagens led mot Askö (nr 7).

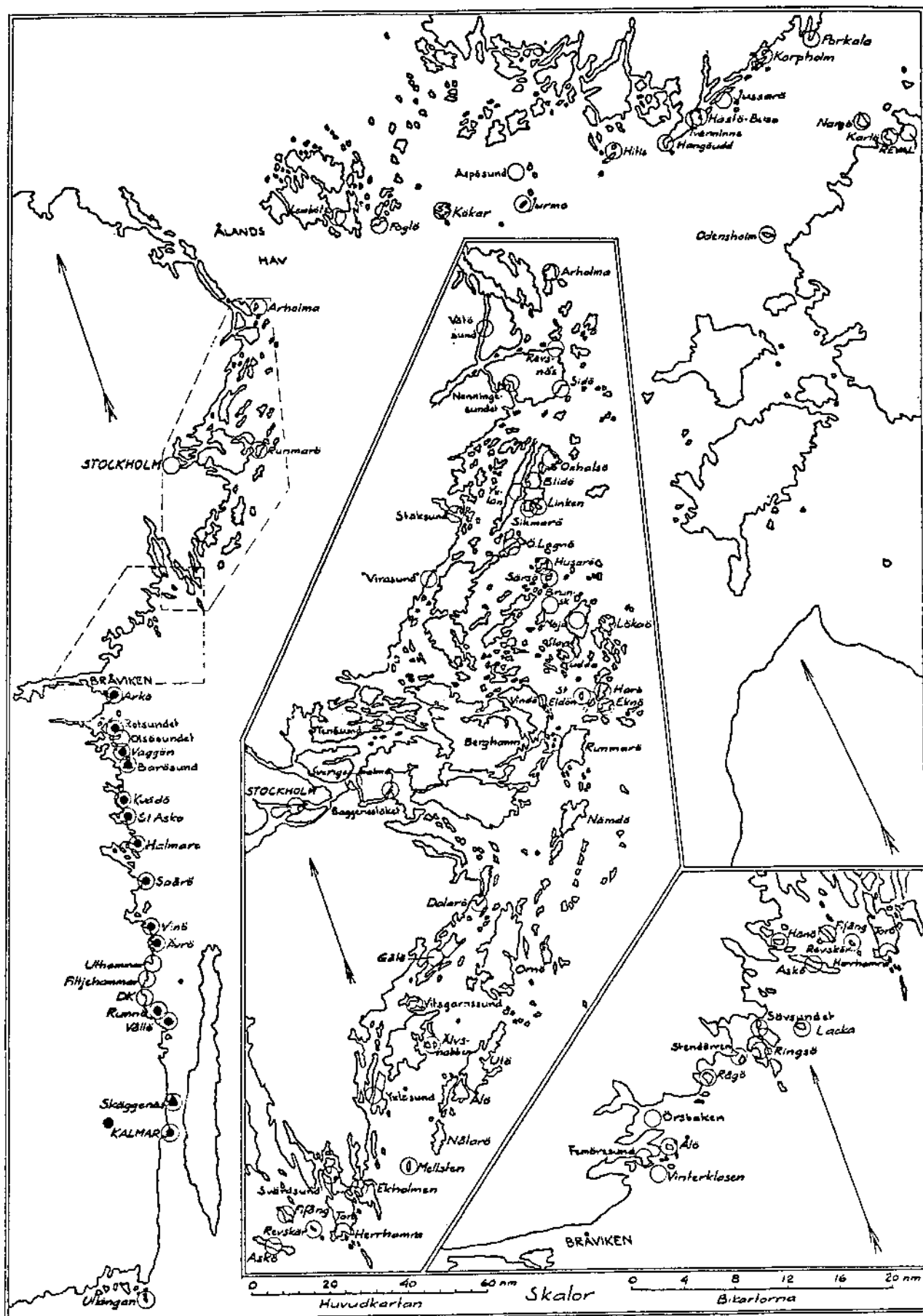
Ön Busen, N Lacka Långskär har en karaktäristisk profil med brant nordstrand, som bör ha varit ett lätt urskiljbart siktmärke.

Fornlämningar saknas på ön. Fast bebyggelse med åkermark finns på nordsidan, innanför viken Ålvdansen. En vik på sydsidan benämns Hamnhamn.

7. askö:

En ca 9 km lång och upp till 1,5 km bred ö i Trosa-Vagnhärad sn. Längs öns S sida passerar idag kustleden mot Torö och Herrhamra. Vid dess NV ände passerar leden förbi sunden mellan uddarna på fastlandet, t ex Korsnäsudden, samt Hänö, och Hällvastö på V och N sidan samt Bokö och Bokö-Oxnö på O sidan, in till mer skyddade leder vid Fifongdjupet och Fifong (se inre leden, nr 26) och Gällöfjärden.

Skutvikarna med skyddad ankargrund för mindre båtar, ligger vid Kyrkoskär vid Askös södra udde. Skyddade vatten finns även på dess N sida, vid Lysberget, men dessa är grundfyllda och är mindre

Illustrationer

Karta ur Härlin 1942 med de i itinerariet angivna platserna markerade med cirkel. De av platserna vid Smålands och Östgötakusten som i början av ny tid varit lotsplats eller i vars omedelbara närhet lotsplats då varit belägen har markerats med en svart punkt i cirkel.

lämpade för ankring idag.

Askön utgör en lång, skogsklädd ökon- tur. Den sträcker sig längs en bra bit av den nuv leden mot Asenskallen. Kontu- ren företer inga speciella särdrag utom just att den är lång. På öns nord- och sydände finns fast bebyggelse i form av små gårdar eller torp. Det finns få forn- lämningar på ön. Vid Skutvikarna vid sydänden ligger på Kyrkogårdsskär, rätt långt ut på udden mot Långskär, en "pest- kyrkogård".

År 1568 finns en uppgift om att torparen Anders bodde på ön. Askötorp, N Kyrko- gårdsskär, ligger troligen på den äldsta bebyggelseplatsen (Sörmlandsbygden 1988:2, s 107).

8. raeueskiaer (=Revsjär):

Det är en 1,2 km lång och upp till 350 m bred ö med NV-SO sträckning NO om Fifong (se inre leden, nr 26). Den ligger som en av flera öar i en förlängning mot NV av Torös (nr 9) V udde, Örudd. Revskär har idag inga hamnvikar, som kan erbjuda skydd för hårt väder

Ön saknar fornlämningar.

9. thorae (=Torö):

Torö, Torö sn, är en av de största öarna i detta avsnitt av skärgården. Den inre leden, beskriven i itinerariet (se nedan), går N om och innanför Torö, den yttre förbi dess södra kust.

Ön har tillsammans med Svärdsön, Öja och mindre skär i Svärdsfjärden bildat Torö kapellsocken och har av gammalt fast bebyggelse (Hist. Geogr. och Stati- stiskt lexikon).

Storbygården och kyrkan är belägna i förlängningen av en vik, Byviken, vid Torös NV del. Herrhamra (nr 10), en gammal sätesgård, ligger vid en vik vid den södra kusten av ön. Det finns inte skyddade ankarplatser vid Torös V sida eller vid Örudd. Byviken vid kyrkan och byn samt viken vid Herrhamra erbjuder detta.

Ön har relativt få fornlämningar. Vid Torö kyrka och Storbygården ligger ett gravfält. På öns väst- resp östsida finns några husgrunder mm. Se vidare Herr- hamra.

10. haerihammaer (=Herrhamra):

En större frälsegård på S delen av Torö, Torö sn (nr 9). Viken vid Herrhamra utgör idag en mycket bra och mycket utnyttjad hamn och ankargrund för min- dre och medelstora båtar. Norr om Herr- hamraviken, upp mot Herrhamra gård, ligger en kyrkogård, använd fram till 1600-talet enligt en daterad gravsten.

11. maethelsten (=Mällsten):

Klippö, Utö sn, 1100 m i N-S, ca 450 m i O-V riktning, med hög karaktäristisk profil, i öppet vatten. Den ligger vid den nuv leden in i Mysingen från S och utgör ett karaktäristiskt siktmärke på denna. På öns SO-sida finns en naturlig ankar- och tilläggsplats i viken södra Fiske- hamn. En mindre vik på NV sidan kallas

Norra Fiskehamn. Ön har utnyttjats som säsongfiskeplats i vilket fall under ny tid (Nordström & Sjöberg 1982, s 193 o. 196). På ön finns bl a en labyrinth.

12. aaelesnap (=Älvsnabben):

Hög klippö innanför Kapellön på V sidan av Mysingen, ca 1,5 km i N-S, 1 km i O-V riktning. Mellan Älvsnabben och Ka- pellön ligger en mkt god naturhamn, sedan medeltid utnyttjad som ankargrund, bl a av svenska flottan.

S Älvsnabben går idag en led in i viken in mot Muskö och nuv Muskö kanal, vilken leder in i Hårsfjärden. Flera små fjärder och sund finns O och N om ön Älvsnabben.

Älvsnabben och Kapellön har en karak- täristisk profil, som en på långt håll tyd- ligt synligt, hög, utskjutande udde. Älvs- nabben fungerar som siktmärke på My- singen och ligger där leden upp i Mysing- en böjer av något mot N.

Det finns ingen odlad jord på Älvsnab- ben eller de närmast liggande öarna.

I Älvsnabben-området finns koncentra- tioner av fornlämningar på flera platser, dels vid Torsnäs S Färfjärden, S Älvs- nabben, dels på Älvsnabben och på Kapellön och på Gubbolmen samt även på Bjurshagslandet. N-ut vid Norsjärden och på NO delen av Muskö är fornläm- ningarna få.

Vid Torsnäs ligger flera s k ryssugnar. Högst upp på Torsnäsudd ligger en sten- sättning. På Älvsnabben ligger bl a ett stort antal sk ryssugnar.

På Kapellön ligger på SV sidan av ön en begravningsplats, oval 15 x 35 m, omgi- ven av en stenvall med 0,3-0,5 m höjd och 0,5-1,0 m bredd. I S delen finns en rest sten. Begravningsplatsen anges ha använts som krigskyrkogård. På Kapel- lön finns även en husgrund kallad "Ka- pelligärdet" nära begravningsplatsen. Enligt uppgift skall ett kapell ha funnits på platsen.

Vid den lilla viken på O-sidan av Gubb- holmen finns bl a en begravningsplats med två resta stenar. Här finns även en s k ryssugn och en gammal försvarsan- läggning i form av en vall och en för- skansning.

På Bjurshagslandet finns ett större antal sk ryssugnar vid Uggleviken mot SV på öns mitt. Sammanfattningsvis utgörs forn- lämningsbeståndet i området av ett stort antal sk ryssugnar spridda på öarna vid de skyddade vattnen vid Älvsnabben.

13. gardö (=gälö):

Upp till 9,5 km lång (SV-NO) och 2,25 km bred (N-S) halvö, tidigare ö vid N delen av Mysingen. Gälö, idag en halvö, har varit avskild från fasta land genom sund på insidan. Dessa sund har varit segelbara under medeltiden, och även långt senare. Idag kan man urskilja spår av två delvis uppgrundade sundsystem innanför Gälö. Det innersta är det mest bevarade och går in genom Blista fjärd, Lännäkersviken, Rysseviken och ut vid Vaxnäs i Väsbyfjärden. Stora delar av

detta sund vinns kvar idag iform av smala passager.

Det yttre sundsystemet har gått från Bli- sta fjärd O-ut till Stegsholmsviken, förut en vik, nu en liten sjö eller lagun. Ett sund kan därefter ha passerat mot ONO mot Badhusviken (dena del bör besiktigas i fältet för urskiljande av höjdnivåerna i detta). Gälö har flera stora och väl skyd- dade vikar. Särskilt lämplig för ankring är Långgarnsfjärden på utsidan och Ask- viken mot ONO. Även Liåkersviken S Frönäsudd mot VSV på öns SV del har skyddade vatten, liksom viken vid Gälö havsbad mot NO.

Fornlämningarna på Gälö grupperar sig geografiskt på olika platser på ön. Vid Stegsholm ligger en stensättning och en stenpackning S Lännäkerssundet vid det ovan nämnda inre sundsystemets V myn- ning.

Vid Havstornsudd och vid Gälö havs- bad ligger några stensättningar och hö- gliknande lämningar samt en begravn- ingsplats enligt uppgift med 24 gravar. Den har förmodats ha använts för att begrava ryska soldater.

På udden på V sidan av Askviken, med inlopp från NO mellan Björnö och Apel- viks udd ligger en fornborg, röjningsrö- sen och en offerkälla.

Vid Bihagsmar vid Morarna vid Lång- gamsviken ligger 2 högliknande läm- ningar, vid den inre delen av viken. På Kasberget NV Maren ligger troligen platsen för en världkase. Vid mynningen av Långgarnsfjärden ligger ett värn + en vall vid norra stranden.

På berget 100 m V Bihagsmaren finns en fornborg.

N Liåkersviken mot V ligger ett grav- fält med ca 25 fornlämningar, och ytter- ligare tre stensättningar. Vid näset mel- lan Dyviksmar och Liåkersviken, dvs det tidigare sundet mellan Oxnö och Gälö, ligger ett gravfält med 5 fornlämningar.

Det finns alltså fem fornlämningskon- centrationer på Gälö:

- a) vid sunden längst in vid Askviken
- b) vid Havstornsudd
- c) vid Frönäs
- d) vid Oxnösundet och
- e) vid Bihagsmaren.

Däremot mycket litet inne vid Stegs- holm.

Ön har sedan gammalt fast bebyggelse på flera platser, bl a vid Liåkersviken på öns SO del och vid Stegsholm vid det nu uppgrundade sundet mellan ön och fast- landet. På S sidan, innanför ön Långgarn, ligger en långsmal vik, Långgarnsfjär- den, med höga stränder, och skyddade vatten. Ungefär mitt i viken, på dess NO strand, finns en rund lagun, vid Moren. Längst in finns en annan lagun, Dyviken. Gälös och Långgarns O sidor är skogk- lädda och inte speciellt utpräglade delar i skärgårdslandskapet. St Rotholmen vid leden O

Långgarn är en topografiskt sett karak- täristisk ö med långsräckt form och höga, branta stränder.

14. windö (=Vindö):

Större ö på V-sidan av Kanholmsfjärden, 8 km i N-S riktning, ca 4 km största bredd.

Fornlämningar saknas. Det finns ingen på kartan synlig jordbruksmark p g a att marken är tätt bebyggd med sommarhus. På V sidan går ett sund som löper från Stavnäs och Fågelbrolandet i S mot Lindalssundet i N. Vid dess N del ligger Vindö Strömmar.

Mot Kanholmsfjärden i O finns ett sundsystem som från S går in i Kuggviken i höjd med Djurö, upp i Kuggmaren, passerar Pålsudden. Sen kommer en idag uppgrundad sträcka till Stensundet och varp å man når upp i Skarpösunden. O Stensundet ligger viken Källmoviken. Även här kan det tidigare ha gått ett sund ut mot Kanholmsfjärden till Gässängsviken.

I Skarpösundet, mellan Vindö och Skarpö, ligger på Vindö vid Fjällvik, som bör ha varit en gård, Österhamn och Gamla Österhamn. Man bör även ha kunnat gå in i Kuggviken och sen mot NV över Prästmaren och Tranviksströmmen för att komma ut mot Älgöfjärd S Vindöström.

Sunden innanför Skarpö och ortnamnen där bär alla tecken på att ha varit en tidigare passage.

rudmi (=Runnmarö):

Se nedan

Itinerariets beskrivning börjar sedan "på nytt" från Mysingens södra del, genom att från S mot N räkna upp:

15. uthöi (=Utö):

Större ö, Utö sn, på O-sidan av Mysingen, 10 km i SO-NV riktning, 5 km största bredd i SV-NO riktning. Bebyggd sedan förhistorisk tid, i senare tid fast bebyggelse med flera byar (Nordström & Sjöberg 1982, s 23). Har tillsammans med Ålö, Rånö och Nåttarö utgjort en kapellsocken. Jämmalm har brutits på Utö sedan lång tid (Hist-geogr och stat. lexikon).

Utö omges i V av långa och smala sund mot Ålö och Rånö. På NO änden finns ett kort sund - Järnholms sund - mellan Utö och mindre öar N om denna.

Väl skyddade vikar med bebyggelse finns både på öns N, O och S sida: Kyrkviken i NO änden, Ö och V Fladen N Hamnudden på SO sidan, Långviken i S och Byviken i sundet mot Ålö.

De flesta fornlämningarna är koncentrerade till två områden, dels Kyrkviken med samhället där i NV, dels området N Byviken i S. I det första området dominerar lämningar från gruvnäringen. På udden N Kyrkviken, S om samhället, och innanför sundet mot Ångsholmarna och på Ångsholmarna, ligger ett flertal ryssugnar.

NO Byviken finns ett förhistoriskt gravfält, daterat till yngre järnålder. Enligt en uppgift i fornlämningregistret skall begravningsplatsen för Ålö kapell ha legat vid Alsundet, på Utösida. Inte långt från Byviken finns en kapellgrund och en kyrkogård, Utö gamla kyrka är uppförd ca 1700.

maethelsten (=Mälsten):

Se ovan nr 11.

16. nutarn (=Nåttarö):

Ö, Utö sn, mellan Utö och Landsort på Ö sidan av Mysingen, 5 km i längd i NO-SV riktning, största bredd NV-SO riktning 2 km. Sedan gammalt med fast bebyggelse på V-sidan.

På NV sidan passerar ett sund in från Mysingen mot Aspö och Rånö, vilket utnyttjas som ledpassage. Ett sund går även ut mot O mellan Nåttarö och Aspö vid Bötsudden på N sidan av ön.

Flera väl skyddade vikar med bebyggelse, t ex vid Svärdsudden och Kvarnudden på V sidan (mellan dessa ligger en Gammelhamn innanför Boskär), Östermarsfladen på N änden, Vånsviken och Apelviken på O sidan och vid Hals på S änden. Fast bebyggelse finns vid Östermar i norr och vid viken på V udden, Kvarnudden. De flesta fornlämningarna ligger vid viken Östermarsfladen vid öns norra del, en del vid Morängsviken vid den södra änden. Vid Östermaren finns flera områden med sk ryssugnar, på toppen av Bötsudden ett gammalt sjömarke, vid Morängsviken finns också ryssugnar.

17. olae (=Ålö):

Ö, Utö sn, mellan Rånö och Utö på Mysingens O sida, 3,75 km lång i N-S riktning, 2,5 km största bredd i O-V riktning, sedan gammalt med fast bebyggelse.

Ålö omges på NV sidan av ett långt och smalt sund mot Rånö genom vilket en led passerar, och av ett idag grunt sund mot Utö.

Flera väl skyddade vikar finns, t ex Ålöfladen på SV sidan, och Byviken mot Utö.

Fast bebyggelse med jordbruk finns på norra delen av ön mellan Rånösunden och Byviken, Alsundet, Källviken (som vetter mot Utö).

Nära Byviken låg ett kapell, Ålö kapell, från medeltidens slut fram till ca 1700 (Nordström-Sjöberg 1982, s 190, 195f). Kapellet anses ha legat på Kapellholmen vid Alsundet. Inga spår av det finns kvar idag enligt fornlämningsregistret, men äldre skissmaterial beskriver lämningarna. Nära Byviken har man hittat en sönderslagen dopfunt av sten från medeltid. (se även Hjort Wetterström, H., Utö, ön som var ett paradys. Stockholm 1945, s 172, 258, och 300).

De flesta fornlämningarna påträffas vid bebyggelsen på den N delen av ön. Här finns bl a gravhögar och stensättningar nära gården och vid Alsundet. På Brända Bergen SV om gården, mot Rånösunden, finns en stensättning och ev en plats för en vårdkase.

(Eftersom öarna här nämns i "fel" ordning får beskrivningen anpassas till geografin för att bli meningsfull, dvs från S mot N. Mälsten ligger på relativt öppet vatten V Nåttarö. Från Mälsten når man idag Nåttarö på dess SV sida och kan då passera in mot sundet mot Ångsholmen m fl öar på dess NV sida, vid vilken sida

av Nåttarö bebyggelse ligger idag tillsammans med äldre bebyggelse lämningar. Denna sjöväg bör ha varit den naturliga även för 700 år sedan.

Därefter följer mot N öarna Aspö, Rånö, Ålö och Utö, av vilka de två senare nämns i sjövägsbeskrivningen. Från Nåttarö följer man enklast sunden mellan Aspö och Rånö och därefter mellan Rånö och Ålö att nå fram till först Ålös V och NV sida och därefter Utös SV sida och Byviken samt sundet mellan dessa öar, Alsundet, vid vilka platser flera tidiga bebyggelse lämningar är belägna.

Utö passerar idag bäst på dess NV sida, mot Mysingen, där även de flesta spåren av äldre bebyggelse mm är belägna.)

18. ornae (=Ornö):

Stor ö, vars södra del vätter vid Mysingens N ände, och norra del mot Jungfrufjärden, V sidan mot sunden mot Gålön och fastlandet, och O sidan mot den yttre skärgården. Ca 14 km lång i SV-NO riktning, ca 4 km största bredd i O-V riktning, med bebyggelse sedan förhistorisk tid, i senare tid med flera byar och gårdar. På 1500-talet fanns ett kapell, på 1600-talet ersatt med en kyrka (Nordström & Sjöberg 1982, s 180 f).

På V sidan passerar lederna mot Jungfrufjärden, Dalarö och Ingaröfjärden genom flera sund. Vid S änden går sund mellan Ornö och de mindre öarna S där om mot Gåsstensfjärden och öns O sida längs vilken en led går i sunden innanför Prästön mfl öar. Vid NO änden går samma led genom sundet mot Kymmendö. Ön rymmer flera stora, skyddade vikar vid vilka bebyggelse ligger, t ex Varsnäs-fjärden innanför Björkö, Mörbyfjärden och Norrviken på V sidan, Sundbymaren, Långviken och Söderviken på O sidan. Två tyngdpunkter i den fasta bosättningen synes vara vid Kyrkviken, där kyrkan ligger i SO och vid Sundby mellan Varsnäs-fjärden i SV och Sundbymaren i SO.

Flera stensättningar är belägna vid Kyrkvikens inre del, med en spridning in mot ön mot NV. Enstaka stensättningar finns vid Sundby liksom vid Brevik. På N Ornö finns mycket litet fornlämningar.

Enligt en uppgift från 1669 skall en vårdkase ha stått på ett höglänt berg vid Brevik på V sidan. Vid Kyrkviken ligger en övergiven kyrkogård. Kyrkan brann ned 1881.

19. neffö (=Nämdö):

Stor ö i Nämdö sn, på O sidan Jungfru- och Nämdöfjärdarna, 6 km lång i SV-NO riktning, och en största bredd av ca 3 km i O-V riktning, med fast bebyggelse och kyrka sedan gammalt.

Dess S ände och V sida vetter mot Uvö och Mörtön och Norra sundet mot dessa. Genom detta och Västra sundet mellan Uvö och Mörtön går en ledpassage i SV-NO. På O sidan går likaså leder genom de smala sunden mot Ekholmen och Orrön i SV-NO.

Ön har flera skyddade vikar och flader vid vilka bebyggelse ligger, t ex vid sunden

i S och SO, vid Bunkvik innanför Ekholmen, Västanvik och Östanvik på O sidan, och Långvik vid N änden. Den odlade marken ligger dels vid Västanvik-Östanvik på öns NO del, dels nere vid Västerby mot Norra sundet i SV.

De flesta fornlämningarna ligger på O-sidan av ön. Nära Norra sundet mellan N och S Skaten på öns SV del finns ett område med stensättningsliknande lämningar. Vid Västanvik och Östanvik, vid viken vid Kyrknäset och Klockberget, helt nära vikens mynning på S-sidan, finns en kyrkoruin och en gravplats (se Jansson, A., Skärgårdsliv i forna tider 1964).

20. rudmi (=Runmarö):

Ö i Djurö sn, 4,8 km i N-S riktning och 4,4 km i O-V riktning. Ön ligger O om ett sund mot Fågelbrolandet genom vilket en ledpassage från Nämndöfjärden till Kanholmsfjärden löper. Mellan Runmarö och Storön i SV går idag smala sund upp mot denna passage från Ladholsfjärd. Leden genom dessa passerar nu en grävd kanal - Runmarö kanal - på det trängsta stället. En ledsträckning går idag från SV upp längs öns O-sida genom sundet mot Långholmen och vidare mot NO och öarna vid Sandön. Ett sund går även N om ön mot Skarprunnarn.

En viktig del av bebyggelsen ligger idag vid viken innanför Storön vid SV delen av ön och sunden där. Bebyggelse finns även vid Söderby och Kila på O-sidan och vid Lerkila på N delen av ön. Runmarö har mycket få, kända fornlämningar, huvuddelen härrör från senare tiders gruv- och stenbrytning.

På Fågelbrolandet tvärs över sundet mot Runmarö finns flera vikar, lämpliga som naturhamnar. Från S räknat Korshamn innanför Malmaön, med Korshamnsviken från S och Korshamnsmaren från N (dessa har en gång varit ett sund). Innanför Korshamnsviken ligger Skepparviksviken. N Malmaön ligger Tavastbodaviken och Krysshamn. N Hölö ligger Gammelbofladen in mot Hölöfladen och Norsfladen som är ett grunt sundsystem som faller ut i Krysshamn (Obs namnet Höl). (I Hölöfladen finns vid stranden en vagt fyrkantig formation i vattnet, som bör undersökas.) Hölö är m a o omfluten.

N Hölö ligger Stavsnäslandet. N Hölö finns Östersjöviken i vars närhet Stavsnäs by ligger. N det senare området ligger sundet Stråket, Djurö med lagunen Fladen och Djurhamn.

Det finns idag ingen eller litet odlad mark på Hölö, Stavsnäs eller Fågelbrolandet. Ett undantag är ett troligt torp e d vid Tavastbodaviken. N udden av Malmaön heter Stångbergsudd. En liten ö S Malmaön heter Korsholmen.

I området finns följande fornlämningar: På SV delen av Kyrkogårdssudden, Likbron, har funnits en kolerakyrkogård. På N Gammelbofladen, på Stavsnäslandet, N Hölö skall ha funnits ett röse. På ön S Berghamn mitt i N delen av sundet mellan Stavsnäslandet och Runmarö ligger

en labyrint i en svacka mellan två berg. På samma ö ligger en husgrund.

På ön N Berghamn finns på ett bergskrävad på den SO branta stranden två röseliknande lämningar av sprängsten utan borrhål. En gles samling skarpa stenar NNV om dessa kan möjligheten vara en rest av ett sjömärke.

Preliminär bestämning av ledernas sträckning:

De slutsatser som här kommer att dras om de medeltida ledernas ursprungliga sträckning med stöd av beskrivningarna av de platser som nämns på denna är preliminära. De bör prövas på nytt i ett mer framskridet skede i den här undersökningen, då det blivit möjligt att studera 1200-talets strandlinjer - i princip att upprätta ett sjökort över delar av 1200-talets skärgård - t ex genom att lägga in de äldre strandlinjerna på ett modernt sjökort eller motsvarande, för att studera vilka sträckningar mellan de nämnda platserna som då var farbara.

Det är idag ofta så att man kan ta sig fram mellan två givna platser i skärgården på mer än en sträckning. Det var självfallet även fallet på 1200-talet. Det är dessa ledalternativ som längre fram bör prövas genom ett studium av den tidens strandlinjer och topografi. Man kan som utgångspunkt ha förutsättningen att kortast segelbara sjöväg bör utgöra den mest troliga ledsträckningen. När det är gjort bör man foga in informationer om bebyggelseämningar, ortnamn som indikerar gamla sjömärken, informationer om leder från äldre sjökort, informationer om platser där lotsar kunde hämtas upp mm, för att pröva kontexten mellan dessa informationer och de tänkbara ledsträckningarna.

I den här redovisningen har ledsträckningarna mellan de i itinerariet nämnda platserna enbart dragits i dagens skärgård enligt den ovannämnda förutsättningen, men utan att de andra historiska och arkeologiska informationerna tagits med eller integrerats.

För studiet av ledsträckningarna hänvisas vid sidan av de här presenterade översiktskartorna även till sjökortet och annat modernt kartmaterial.

En yttre led mellan Bråviken och Herrhamra:

Sammanfattning av de på denna sträckning nämnda platserna: Bråviken (nr 1), Vinterklasen (nr 2), Ålö (nr 3), Rågö (nr 4), Ringsö (nr 5), Lacka (nr 6), Askö (nr 7), Revskär (nr 8), Torö (nr 9) och Herrhamra (nr 10).

Det faktum att den ledsträckning som de i detta avsnitt i itinerariet nämnda platserna indikerar möter kusten på norra sidan av Bråviken vid Vinterklasen (nr 2) visar att denna led korsat den förra på en yttre sträckning från Arkö till Vinterkla-

sen, vilken torde motsvara den yttre leden över samma sträcka idag. Denna led går över öppet vatten.

Från Vinterklasen mot Ålö (nr 3) går den rakaste och enklaste leden idag genom sunden mellan öarna Bjurhals, Furön, Danviksholmarna och Klasholmen, Beten, St Åpskär, Hasselö och Bergö mot Ålös S-sida.

Man kan även gå leden mot NV och vid platsen för järnverket i Oxelösund idag nå sundet vid Gamla Oxelösund för att passera vidare till Ålös V-sida. Detta torde ha varit en rimlig sträckning även på 1200-talet.

Skärgården mellan Ålö och Rågö (nr 4) utgörs efter Örsbaken (se inre leden, nr 22) av en mycket grundfylld och skärfylld skärgård. Det finns enligt Ameen (Ameen 1982, s 155f) en led genom denna skärgård från Ålö över Örsbaken, mellan Ö o V Lökhalmarna, till Kättilö och fram till Rågö. Den går utanför den inre leden mellan Lagnö och Risö och är den rakaste förbindelsen mellan Ålö och Rågö. Både den inre leden och den förbi Lökhalmarna kan ha varit aktuella under medeltid. Den senare är den mest direkta.

Sunden V och N om Rågö har varit och är farbara för mindre farkoster och väl skyddade passager. Både äldre och nuvarande bebyggelse har legat och ligger inne vid dessa sund och vid vikarna där. Sjöfarten kan ha passerat in genom dessa och förbi Rågö på dess insida. Man kan även ha passerat Rågö på dess S sida. På den här beskrivna yttre leden bör man, antingen man seglat norr eller söder om Rågö, ha gått från Kråkfjärdens mynning mot Ringsön. Två olika leder går på denna sträcka idag, en upp förbi Skepna och Åpskär, och en genom Kalklubbarna och förbi Ruskär.

För att passera Ringsön (nr 5) mot Lacka (nr 6) bör man ha gått genom sunden O Ringsön, Djupsundet mellan Ringsön och Hartsön, och sedan O-ut SO Långön. Dessa sund där både äldre boplatser med anknytning till sjöfarten varit och dagens gårdsbebyggelse är belägna, har varit skyddade och tillräckligt djupa för medeltida fartyg.

Man kan även ha passerat Ringsöns västra sida, gått genom Tvären och ut genom Sävsundet eller genom sunden mellan Ringsön och Långön och Sävsundet för att nå Lacka. Dessa leder innebär att man tillryggalägger en avsevärt längre sträcka.

När sjöfararen nått Lacka är nästa i beskrivningen av denna yttre led nämnda ö Askö (nr 7). En medeltida kustled kan ha gått ut i sundet V Lacka från Långön-Ringsö, gått upp mot och följt dagens kustled, innanför Lacka, O-ut till Askö och längs denna eller innanför denna ö. Om man nått Lacka genom Sävsundet passerar man ön på N-sidan och går sedan vidare på samma sträckning mot Askö.

Ett mindre troligt alternativ är att gå utanför Lacka NO-ut mot Askö. Vattenen där är öppna och oskyddade med flera grundområden idag. Asköns syd-

spets, med goda ankarvikar och arkeologiska lämningar, är en "stödpunkt" för dagens kustled vidare SO-ut mot Torö och Herrhamra (nr 9 och 10). Dagens kustled går här över relativt öppet vatten. Vid sydspetsen går dagens kustled även in mot Revskär (nr 8), och Fifong (se inre leden, nr 26), och mer skyddade vatten. En medeltida led kan ha nått Asköns sydspets längs öns SO-sida, vilket skulle ha inneburit en passage över relativt öppet vatten, med Askön på styrbordsidan. Den kan även ha passerat genom något av sunden vid Asköns NV ände och passerat N om ön. Om man seglat genom det på medeltiden förmodligen farbara sundet mellan Bokö och Asköns NV-spets, nära den nuv bebyggelsen vid N. Askö, och vidare O-ut på Asköns N-sida nåd de man nästa plats på den yttre leden, Revskär (nr 8), på en mer skyddad sjöväg och med kortast tillryggalagd distans mellan Lacka och Revskär.

Från Asköns sydände går idag en led mot Revskärs norra spets och vidare in mot Torös norra del och Byviken. På dess SV sida, mellan Revskär och Duvskär, går dagens led NV-SO mellan fasta land samt Torö och Herrhamra. Även vattnen på NO sidan är grundfria och segelbara. För passagen från Askö förbi Revskär mot Torö är den nuvarande leden förbi Revskär in i Svärdsviken och Byviken vid Torö den naturliga oavsett, om man gått utanför eller innanför Askön.

Från Revskär till Toröns norra del och Byviken där är vattnet fritt. Den som seglat S-ut från Byviken längs Torö passerade vid S Torö på väg mot Herrhamra ett sund, som tidigare bör ha varit väl segelbart, mellan Kolguskär SO Revskär och Örudd på Torö.

Kustleden förbi Herrhamra går idag genom sundet mellan Bottenholmen, Herrhamraviken och Läckär på N sidan och Gräskären, Krokskär och Åpskär på S sida, S Torö, för att gå vidare upp mot Mälsten (nr 11) i Mysingen. En liknande sträckning bör enligt den medeltida beskrivningen ha varit förhanden på den den medeltida, yttre leden. In i Herrhamraviken går, förbi Mansbergsklubben och V och N Bottenholmen, ett idag svårframkomligt sund från S sidan av Örudd. Detta bör tidigare ha varit segelbart för mindre och medelstora båtar.

Yttre ledens västliga sträckning från Herrhamra till Vindö:

Sammanfattning av de på denna sträckning nämnda platserna: Mälsten (nr 11), Älvsnabben (nr 12), Gälö (nr 13), Vindö (nr 14).

Itinerariets beskrivning av sjölederna i Mysingen avser sammanfattningsvis helt tydligt en västlig och en östlig ledsträckning.

Den västliga går över Mysingen förbi Mälsten med kontakt med dess V sida. På denna anges tre platser vid Mysingen från S mot N, Mälsten, Älvsnabben och

Gälö. Sjövägen från Herrhamra mot Mälsten går över relativt öppet vatten över S Mysingen. Sträckan från Mälsten till Älvsnabben (nr 12) kan ha passerats över den relativt öppna Mysingen, eller, om sjöfararen velat undvika öppet vatten, genom sunden förbi Nättarö, Rånö och Älö på Mysingens O-sida för att tvära Mysingen i höjd med och mot Älvsnabben.

Genom sunden vid Älvsnabben kan fartyg ha passerat in i och över skyddade vatten vid denna ö. Ett sund - Ledsundet - för ut till öppet vatten mellan Kapellön och ön N denna; andra ligger innanför dessa öar och för ut på öppet vatten S Snappudden, innanför Kuggholmen. Snappudden ligger rakt S om Gälö (nr 13) på ett avstånd av ca 2,5 distansminuter.

När man nått Gälö på den yttre leden utgör Älvsnabben den S-ut närmast nämnda platsen och Vindö (nr 14) den närmast N om Gälö nämnda platsen. Bägge dessa ligger inte allra längst in i skärgården. Den mest direkta passagen förbi Gälö mot Vindö sker då på den led som idag går SO om ön över Mysingen och upp mot Dalarö's "utsida".

På den inre, i itinerariet beskrivna leden (se nedan) utgör Ikernsund (trol. Vitsgarnsund) (se inre leden, nr 30) den plats som S-ifrån föregår Gälö, och Dalernsund (se inre leden, nr 31) nästa, N-ut, nämnda plats.

Den geografiska belägenheten av dessa platser, nära fasta land, gör det mer än troligt att angivandet av Gälö, när det gäller den inre leden, avsett en passage genom det tidigare existerande sundet mellan Gälö och fasta land, vilket ligger nära land och på linjen mellan Ikernsund och Dalernsund.

Yttre ledens östliga sträckning från Herrhamra till Runnmarö

Sammanfattning av de på denna sträckning nämnda platserna:

Utö (nr 15), Mälsten (nr 11), Nättarö (nr 16), Älö (nr 17), Ornö (nr 18), Nämndö (nr 19) och Runnmarö (nr 20).

De platser som nämns o m Runnmarö på den yttre ledens östliga sträckning är, utom Mälsten, stora eller relativt stora öar på O-sidan av Mysingen och norrut. De anges inte i rätt ordning från S till N i itinerariet, eftersom Utö nämns före Mälsten, Nättarö och Älö i texten men i geografien ligger N om dessa. Det kan bero på att man inte varit ordentligt känd med hur öarna ligger, eller möjligen på att Utö, som är den största av de sydligare öarna var den ur någon synpunkt viktigaste.

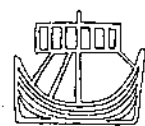
Det finns två sätt att tolka denna ledsträckning. Den kan antingen ha gått upp i Mysingen och norrut på fritt vatten med kontakt på avstånd med de nämnda öarnas V sida; eller genom leder nära dessa öar på deras västra eller östra sidor och genom sunden mellan dem, såsom leder

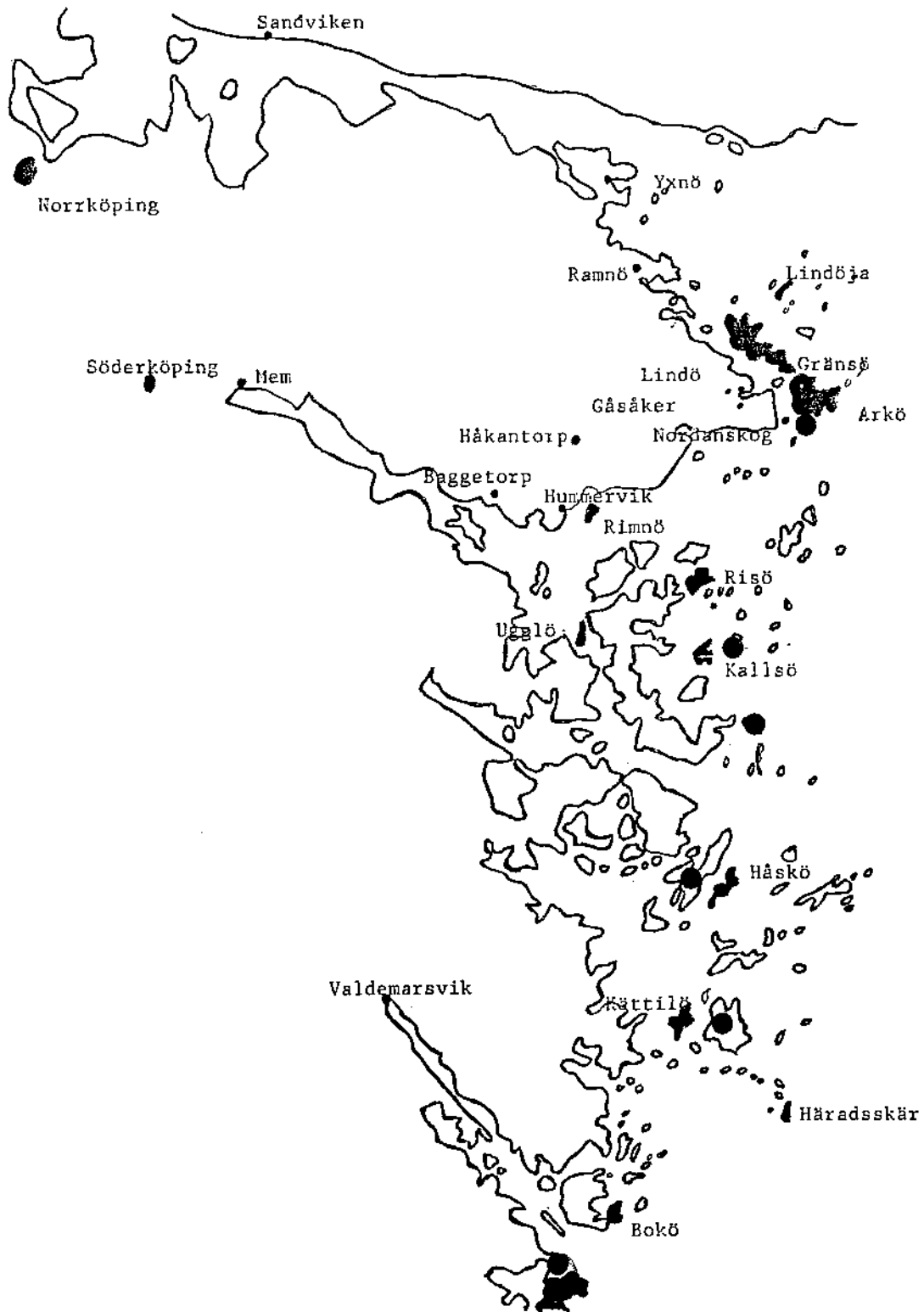
går där idag. Bägge dessa ledalternativ finns och används idag. Skall man följa den tendens hela denna sjövägsbeskrivning ger uttryck för, nämligen att man följde skyddade led nära land, ligger det närmast till hands att se det sista alternativet som det man avsett i beskrivningen i itinerariet.

Den fortsatta vägen mot N kan, med stöd i de uppräknade platsnamnens lägen, antas ha gått förbi Ornö och Nämndö mot Runnmarö. Dessa öar ligger "på rad" mot NO, på S sidan av fjärdarna Mysingen, Jungfru- och Nämndöfjärdarna, vilka alla är ganska öppna skärgårdsvatten. Bäst skyddade ledsträckningar finner man på O-sidan av Ornö och Nämndö, där också viktiga bebyggelsecentra och goda ankarvikar legat. Detta utesluter inte att man utnyttjat ledsträckningar motsvarande dem som finns på öarnas V-sida idag.

Från Utös NO udde når man idag lätt Ornös SO udde. Från denna punkt kan man antingen gå längs Ornös O-sida förbi Sundbymaren, Långviken och Söderviken mot Kymmendö och Jungfrufjärden; eller längs Ornös V-sida förbi Varnäs-fjärden, Björkö, Näsudden och genom sunden mot Fåglarö, Långholmen m fl öar V Ornö för att nå Ornö huvud NV Kymmendö. Här ligger Nämndö på ca 5 distansminuters avstånd mot NNO. In mot Nämndö går man idag från S enklast genom sundet mellan Mörtön och Uvö. Vid dess N ände kan man antingen gå upp längs Nämndös SO sida och passera längs denna för att nå skärgården och Ladholsfjärd N Nämndö, bortom vilken Runnmarö ligger. Då passerar man den sida av ön där både bebyggelse och forn-lämningar ligger.

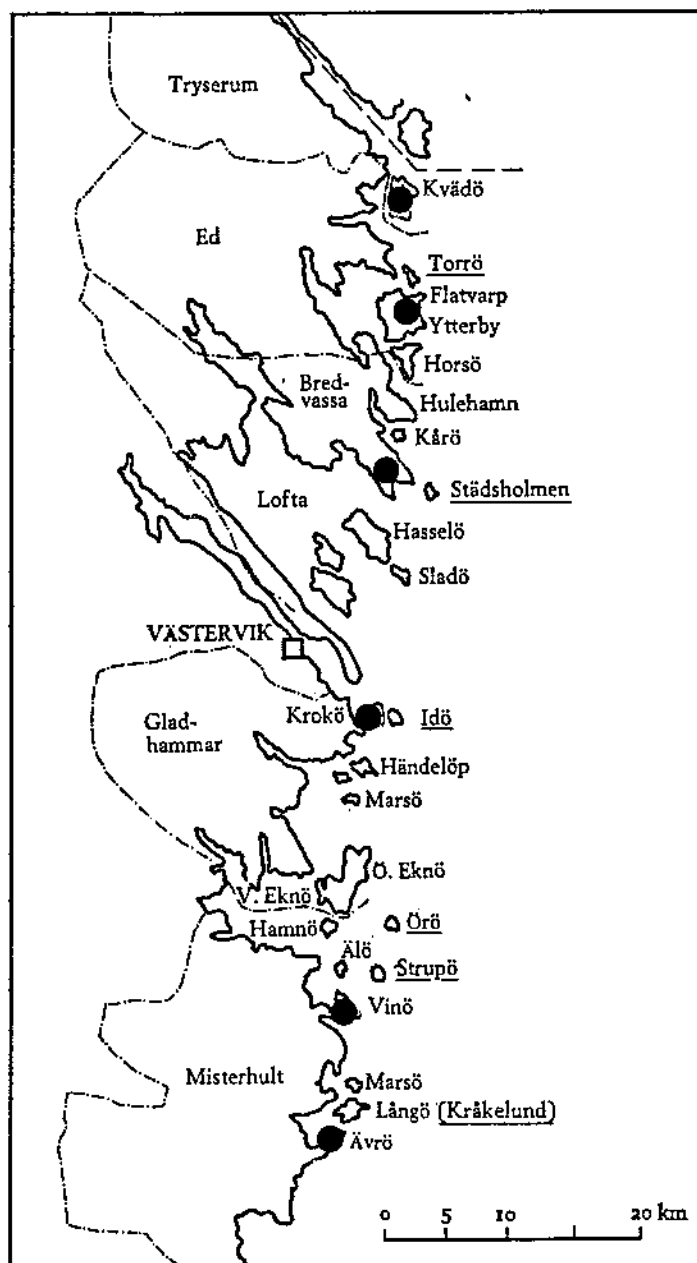
Det är även möjligt att gå upp i sundet mellan Uvö och Nämndö och gå rakt upp mot Munkö N Nämndö för att nå S änden av Runnmarö över Ladholsfjärd. För den sjöfarare som når Runnmarö från S föreligger (återigen) möjligheten att passera ön på dess O- eller V-sida. På O-sidan går idag en led genom sundet mot Långholmen och sedan mot NO över Gräskärsfjärden mot Sandön. N om Gräskärsfjärden V Sandön ligger öarna Skarprunmarn och Vindalsö. På SV sidan av Runnmarö kan man i dag med mindre fartyg gå igenom Runnmarö kanal och sundet mot Storön och in i sundet mot Fågelbrolandet och sedan N-ut i detta mot Kanholmsfjärden. Det är även möjligt att gå upp i detta sund över Nämndöfjärden.

Styresmansorter eller lotsplatser i Östergötlands skärgård i början av ny tid markerade med svart, enligt Ulf Bergman, Lundsuniversitets historiska institution.

De i itinerariet nämnda platserna på denna sträcka är markerade med fylld ring. De utgör från söder mot norr: Kvädö, Örsundet (har tolkats som Barösund; utgör ej styresmansort i början av ny tid, vilket dock det angränsande Kättilsö gör), Vaggön (utgör ej styresmansort i början av ny tid vilket dock det angränsande Håskö gör), Olsösundet (ännu ej belagt som styresmansort eller lotsplats i början av ny tid), Rotsund (utgör ej styresmansort i början av ny tid, vilket dock det angränsande Kallsö gör), samt Arkö.

Styresmansorter i Tjust och Tuna län årtiondena närmast efter 1600. Efter år 1642 kvarstod de som strukits under (Wirsen 1968). De i itinerariet nämnda platserna på denna sträcka är markerade med fylld ring. Från söder och norr är dessa Ävrö, Vinö, Spårö (ej angivet som styresmansort i början av ny tid, vilket däremot de två angränsande platserna Krokö och Idö är), Hallmare (gården Halmare är ej angiven som styresmansort i början av ny tid, vilket däremot gäller angränsande gårdar på den halvö där Halmare ligger är), St Askö (där gårdarna Ytterby och Flatvarp utgör styresmansorter i början av ny tid), och Kvädö.

Den inre leden:

Från Bråviken till Stockholm

brawic (=Bråviken) (se även ovan under den yttre leden, nr 1):

21. fimersund (=Femöresund):

Idag en ca 500 m lång kanal i Oxelösund, grävd som nödhjälpsarbete i början av 1920-talet genom ett då uppgrundat sund. Det var då sankmark där, som ibland låg under vatten. Det finns skyddade vatten både N och S om sundet.

Det har gått nu uppgrundade vattendrag in på fasta land i nuvarande Oxelösund under förhistorisk och senare tid

NV om sundet, vid nuvarande idrottsplatsen i Oxelösund, ligger en fornborg. I övrigt få fornlämningar i området. Lotsar vid Oxelösundet (se under Ålön) har periodvis varit bosatta på Femörelandet (Sörmlandsbygden 1988:2, s 101).

22. örsebac (=Örsbaken):

En fjärd utanför Mellanfjärden, inloppet till Nyköping. Örsbaken sträcker sig mot SO genom skärgården ut mot öppna havet. rugö (=Rågön) (se ovan under yttre leden nr 4):

23. stendor sund (=V Stendorren): Smalt och svårnavigerat sund, Bälunge sn, ca 1250 m långt, mellan Krampö och Aspö, genom vilket den inre kustleden går in i fjärden Tvären idag. Genom detta sund går man in eller ut ur Tvären på dess S sida. Rätt låglänta, skogbevuxna öar vid sundet. Skyddade, naturliga laguner ligger intill detta. Ligger V södra delen av Ringsö (se yttre leden, nr 5).

På Krampö O sundet finns gårdsbebyggelse. Vid viken N utloppet till Tvären finns rester av en "pestkyrkogård", bestående av en rund stenvall med stenar i ytan innanför vällen, samt en röseliknande lämning. På N udden i utloppet finns sentida husg

24. siuiae sund (=Sävsundet):

Sävö, Västerlång sn, är en relativt hög holme, 1,6 km N-S och 850 m O-V, klädd med skog. Sävsundet, mellan S sidan Sävä och Långön, har en längd på några 100 m och är lättnavigerat. Sundet för ut eller in i fjärden Tvären på dess Osida. På N sidan Sävä, vid Källvik, finns ännu ett sund ledande till eller ur Tvären. Vid det N sundet finns skyddade vatten i Mättingeviken och mellan öarna O Källvik.

På Sävä ligger Sävsunds lotsstation dit lotsarna flyttade från gårdarna på Sävä, Långö och Ringsö 1876-78. På Långö låg Sävsunds krog och ligger Långö gård. Krog lär ha funnits på platsen sedan 1600-talet (Sörmlandsbygden 1988:2, s 101 och 105).

Vid Sävsundets N strand skall en begravningsplats ha varit belägen. Enligt en karta från 1678 har en skans legat på Skansudden vid S sidan av sundet (Sundström, K.G., Sörmländska lotsplatser. Sörmlandsbygden 1968, s 104 f; och kar-

ta från 1678 i lantmäterienhetens arkiv, Länstyrelsen, Nyköping). Inga spår finns kvar av detta idag. Långö S Sävsundet har fast bebyggelse vid Långösundet på dess V sida. På Mättingelandet på N sidan sundet N Sävä finns flera lämningar, bl a en fornborg på Mättingeudde. På öarna Hjälmgarnsö, Trigöta och Storholmen N och O Sävä finns byggnadsgrunder och enstaka rösen.

25. hafö:

Ej identifierad på sjökortet. Har av Härlin (1942) antagits vara identisk med Hänö, N sundet mellan Bokö och fastlandet, NV Askön (se yttre leden, nr 7). Detta är dock hittills ej belagt i något källmaterial.

26. fifang (=Fifong):

Långsmal ö, Mörkö sn, 3,5 km lång i N-S riktning och 1 km i O-V, bebyggd och odlad (Janhem 1975, s 89). På sjökortet ligger Fifong som en fortsättning mot NV inåt fastlandet av Revskär (se den yttre leden, nr 8), och V om Svärdsfjärden utanför Svärdsund (nr 27) samt innanför Askö (se den yttre leden, nr 7). Fifong har två mindre vikar, Sörviken vid södra udden och Fladen på O-sidan. Bägge erbjuder goda ankarlägen för mindre fartyg.

På ön finns en stensättningsliknande lämning innanför Sörviken. På V-sidan av samma vik, innanför en udde, ligger en förmodad "pestkyrkogård", bestående av en rund stenkrans ca 13 m i diam.

27. swether sund (=Svärdsund):

Ett smalt sund, i Torö sn, några 100 m långt, som mot V för ut i Svärdsfjärden och till vilket en lång smal vik leder från öppet vatten utanför Torö och Järflotta på dess O sida. Denna vik har höga, bergiga stränder och öar med en del skog på. Smala sund från viken leder vidare in till fjärden V Drags kanal.

Svärdsund är idag grunt och man har byggt en vägbank över dess smalaste del. Sundet omges av höga stränder. På Nabben mot Svärdsfjärden V Svärdsund ligger stensättningsliknande bildningar, stensättningar, och ett gravfält.

28. ekiholm (=Ekholmen):

Ö, Nynäshamn, ca 1400 m lång i N-S riktning och ca 350 br i Ö-V vid NV stranden av Järflotta.

Ekholmen är en skogbevuxen ö, rätt hög med branta stränder. På dess V sida finns en djup, skyddad fjärd på vars V sida det finns en skyddad, naturlig lagun. Dessa vatten är lämpliga för ankring. På O sidan Ekholmen finns idag ett uppgrundat sund mot Järflotta.

Fornlämningar saknas. Brukad mark finns på V-sidan av Ekholmen och O-ut. Längre S-ut ligger Järfälla gård.

29. oslaesund (=Yxlösund):

Sundet mellan Herrön och Yxlön N Yxlö kanal heter på ekonomiska kartan Yxlö

sundet. Förutom detta kan man passera norrut genom sunden mellan Yxlö och L. Skramsö samt mellan L. Skramsö och St Skramsö på O-sidan av Yxlö. Även leden genom Skramsösund passerar den södra delen av Yxlö. Yxlösundet dvs sundet V Yxlö är ett 4,5 km långt och smalt sund. Det är idag grunt i sin sydliga del, men bör ha varit fullt segelbart i medeltid.

På Yxlö finns inga fornlämningar, utom på Norrön dvs N uddens NV spets där det finns rester av en byggnadsgrund.

På Herrön på andra sidan Yxlösundet finns ett fåtal fornlämningar, två stensättningar på V-sidan av öns mitt och tre stensättningar och två husgrunder på samma plats. Vid Herrö på Herrön ligger två husgrunder nära de nu existerande byggnaderna.

På St och L Skramsö finns inga fornlämningar och ingen bebyggelse. På Yxlö ligger fastigheten Yxlö vid Byviken som är den vik som öppnar sig mot St Skramsö, dvs mot NO på O-sidan. Viken är grund och man ser flera formationer i vattnet i flygfoto-underlaget till ekonomiska kartan i denna vik. Bl a ser man ett uv-rev som går ut från V-sidan och en slags halv fyrkant vid en udde/ö längst in på V-sidan (bör besiktigas). På Herrön ligger fastigheten Herrö, vid Herrövik på O-sidan på öns mitt. Där finns även en nu från havet avsnörd lagun, Herröträsk.

30. ikernsund:

Ej klart identifierat. Ansas av Härlin (1942) vara Vitsgarnssund eller Märgarnssund. Bägge ligger vid ön Vitsgarn. Det förra är det sund som idag är lättast att passera avde två.

Vitsgarnssund:

Det är ett ca 1250 m långt sund, mellan ön Vitsgarn och Björnholmen, med strandbukter i sin mittersta del. Öppen odlad mark vid sundet, höga stränder. Mycket höga, klippiga stränder vid S mynningen, in mot Hårsfjärden. Detta parti har dock inte karaktären av siktmärke på leden, eftersom hela skärgården här är hög och klippig.

Märgarnssund:

Sund mellan Märgarnsholmen och Vitsgarns norra sida, ca 2 km långt, i sin SV ände mycket smalt och grunt idag. På Vitsgarn eller Märgarn finns inga fornlämningar. På Björnholmen S sundet står vid V-gården (mot V) en rest sten och på öns mitt finns en stensträng, en stensättningsliknande lämning och en sentida postamentslämning. Mot O på O-udden finns två ryssugnar och stensättningsliknande lämningar. Alla är oklara. Vid Ångsviken nära fastigheten Ångbacken finns en hög och två stensättningsar nära stranden.

Inga fornlämningar finns på Muskösidan av Björnholmsundet S om Björn-

holmen. Det finns många fornlämningar på fasta land vid Berga örlogsskolor och längs kusten mot S där. Vid viken Gro-pen på Vitsgarns S sida, mot Vitgarnsund, ligger fastigheten Ö. Vitsgarn. Udden mot Horsfjärden heter Stångudden.

gardö (=Gälö) (se nr 13, yttre leden):

31. dalernsund (=Sundet vid Dalarö): På insidan av Dalarö löper idag Dalarö kanal. Den grävdes på 1930-talet och förbinder Askfatshamnen vid Dalarö med Gränöfjärden, mot Erstaviken och Baggensfjärden. Kanalen når Vadviken, som före kanalens tillkomst var en "göl". Så sent som på 1800-talet avskiljdes Dalarö från fasta land av ett sund löpande där kanalen går idag och vidare i nuv. Vadviken. Detta sund på insidan av Dalarö har med säkerhet existerat och brukats som genomfartsled under medeltid, något som bla ortnamn med nautiskt anknytning vid detsamma tyder på.

I Dalaröområdet finns följande fornlämningskoncentrationer: Vid vägen mot Stockholm vid Dalarö kanal ligger en kolera kyrkogård, anlagd 1834; vid kanalen ligger en stensättningsliknande lämning. S Kolbotten på V sidan vid N delen av Vadviken, dvs på fastlandssidan, har enligt uppgift ett båtfynd gjorts vid grävning av en damm. Platsen ligger vid en nu uppgrundad vik. Vid samma vik finns lämningar av en förmodat sentida stensträng.

Vid N udden av Smådalarö finns flera lämningar: På NV sidan av Smådalarö finns en vall, N Hemviken en stenbyggnad kallad Sjörovargrottan eller Krukäl-laren, möjligen ett magasin för ett kronobränneri. På udden mot sundet NSmådalarö ligger två stensättningar, möjligen lämningar av ett sjömärke och en husgrund.

På udden mot sundet N Smådalarö, N Krogarholmen, ligger en stensättningsliknande lämning. Vid NV stranden mot Gränöfjärden ligger 5-6 stensättningar, rester av ett gravfält.

På Krogarholmens insida mot Hemviken har legat en fiskarkrog som revs på 1950-talet. På bottnen utanför har hittats mängder av föremål, bl a båtresten av vilka en del förvaras i en sjöbod där, liksom kopparmynt från 1600- till 1800-talen. Agare till mynten är en E. Löfström, Sjövik, Ornö.

På V sidan av ön Munken finns en ryssugn. Vid nuv Dalarö ligger en hög, troligen en grav, mitt i samhället N lotstationen. SV Åkerlunds villa, vid udden efter bukten N lotstationen, ligger rester av en skans uppförd 1623.

Man kan inte urskilja någon äldre, odlad mark på Dalarö idag p g a villabebyggelsen, med undantag av Sandemars gods marker.

Inloppet till Vadviken N-ifrån heter Stångsundet. En vik på Dalarö vid Vadvikens N inlopp heter Borgvik, ett berg O om Vadvikens övergång till kanalen på Dalarö heter Jungfruberget.

NV Dalarö kanal finns ett område kallat Vadet. Det är nu Sandvikssjön med ut-

lopp mot viken vid Sandemar. Det är ett stort uppgrundat område, tidigare en lagun.

32. harricstic (=Baggensstaket):

Ca 1,75 km långt, smalt sund mellan Baggensfjärden och Duvnäs-viken vid vilket fast bebyggelse funnits sedan länge. Skyddade vatten i Duvnäs-viken vid dess inre mynning.

Vid Baggensstaketets NV sida finns flera fornlämningar. Även på SO sidan finns några:

På NV-sidan: husgrund, två större gravfält, ev skanslämningar i Gammeludden-området, vilka ev kan ha varit en fornborg från början, ett runstensfragment vid Boo herrgård. På SO sidan av sundet finns en sentida kyrkogård, Boo gamla kyrkogård, vilken ligger på S udden vid inloppet från Baggen, en skans på udden tvärsöver steket mot Gammeludden.

33. litle swethiuthae (=Lilla Sverige):

Ö, 75-100 i diam., som ligger där Skurusundets N mynning möter utfarten från Stockholm och Mälaren mot Vaxholm och farleden ut ur skärgården mot norr och mot Finland, dvs ett centralt och utmärkande läge. Det finns inga skyddade vatten vid själva ön, men däremot en skyddad vik på fastlandet, V Skurusundets N mynning, Kungshamn.

inga säkra fornlämningar på ön. På fastlandssidan av sundet vid ön ligger en vik som heter Kungsviken.

34. stockholm (=Stockholm):

På 1200-talet stad vid sunden löpande in till Mälaren, med bl a handelsverksamhet.

Preliminär bestämning av ledens sträckning:

Itinerariets beskrivning anger att man på den här beskrivna sträckningen av leden, från andra sidan Bråviken, först når Femöresund. Med avseende på Femöresunds läge innanför kusten vid Kungshamn och Vinterklasen och längre mot V och Bråvikens mynning kan detta innebära att man passerat över Bråviken från Arkö längre in än på den yttre leden (se Vinterklasen, yttre leden, nr 2).

Idag går, en sådan mer skyddad, inre led genom Gränsö-sund på södra sidan av Bråviken, över denna förbi Marö, mot Gullängsberget på norra sidan och sedan förbi Kungshamn. Därifrån kan man styra in i sunden in mot Femöresund.

Strax N Femöresund ligger "Gamla Oxelösund" (vid järnverket) genom vilket sund kustsjöfarten gått sedan gammalt (se även yttre leden, Ålön nr 3). Femöresund och Gamla Oxelösund har varit naturliga ledpassager på en väl-skyddad kustled, som längre N-ut har passerat Ålö och nått fram till Örsbaken (nr 22).

Örsbaken utgör sjövägen ut mot havet från Nyköping och inlandet och korsas även av dagens kustled för mindre och mellanstora båtar. Den inre leden, passerande Gamla Oxelösund och Ålö, har tvärat Örsbaken mot N. Den närmaste sjövägen mot Rågö (se nedan

och yttre leden nr 4) från Gamla Oxelösund blir därmed en led med en sträckning motsvarande den nuvarande inre leden, förbi Ledskär och innanför Broken, Risö och Kittelö passerande Lagnö för att nå Rågö.

Sjövägen från Rågö till Stendörrsund stryker idag utanför vikarna på fastlandet V det senare och en motsvarande sträckning bör ha existerat i medeltid. Det är tänkbart att man då har kunnat gå genom nu nästan uppgrundade sund N Krokholmerna, passerat fladen S Aspås för att nå Stendörrsunds utlopp i Tvären, där vissa fornlämningar är belägna (se ovan).

En medeltida sjöfarare som gått in i Tvären genom Stendörrsund har tagit sig till Sävsundet över Tvären längs Ringsöns NV strand. Han kan ha gått ut ur Tvären antingen genom Sävsundet S Sävö eller genom sundet N Sävö, vid Källvik. Hafö bör ha legat på sträckan mellan Sävsundet och Fifong (nr 26). För att nå Fifong har man med all säkerhet passerat sunden mellan fastlandet, Hänö och Bokö, Bokö-Oxnö, vilket utgör den ojämförligt kortaste distansen. Dessa sund motsvarar mycket väl många andra av de nämnda platserna på leden ur topografisk synvinkel.

Fifong passeras idag, på O sidan, av leden S-ifrån in mot fastlandet. En anslutande led går över dess N udde mot V och Trosa. Bägge dessa leder passerar genom sundet mellan Kråkskär och Fifong, på den senares O sida. Leden mot V och Trosa idag ansluter till leden genom sundet NV Bokö och Askön (se yttre leden, nr 7).

Fifongs läge innanför Askön och V om och utanför nästa plats mot N på den inre medeltida leden, Svärdsund (nr 27), indikerar med tydlighet att den inre leden gått genom sundet S Hänö och NV Bokö och Askön och över Fifongsdjupet, förbi Fifong mot Svärdsund.

Den led som beskrivningen anger passerar från Svärdsund (nr 27) till Ekholmen innanför Torö och Järflotta och går genom tränga och skyddade sund och små fjärdar fram till Ekholmen. Efter att ha passerat sundet N Ekholmen (se nedan) går leden ut i öppnare vatten igen.

Sjövägen in genom Svärdsund och vidare innanför Torö och Järflotta mot N erbjuder en av de tydligaste sträckningarna i den medeltida sjövägsbeskrivningen, helt enkel genom att de tränga vatten här inte erbjuder så många alternativ. Det bör undersökas om nu uppgrundade sund gjort det möjligt att gå en väg innanför den nuv mot Dragsund och Ekholmen (se nr 28). Om det inte är fallet bör den medeltida leden ha motsvarat den nuvarande. Förbi Ekholmen passerar man idag genom ett smalt sund N ön. Man kan räkna med att även sundet O Ekholmen varit farbart under medeltiden.

Drags kanal:

Före fjärden V Ekholmen på färd N-ut kommer som enda tänkbara passage det som idag kallas Drags kanal, en mycket smal kanal som sprängts och fördjupats under 1800- och 1900-talen. Vid detta

finns ett torp, Dragsund, tidigast belagt i början av 1600-talet.

Drags kanal nämns inte i ledbeskrivningen från 1200-talet. Det är oklart hur denna passage titt sig då. Den nuv kanalen kan ha varit ett naturligt sund eller ett drag. Det finns möjligen ett annat alternativ för genomfart i form av en sänka som löper tvärs över land SV om den nuv kanalen. Sänkan löper i samma sträckning som kanalen. Den kan möjligen ha varit ett "drag" (jmf ortnamnen här), dvs en passage över land på vilken båtar släpats.

Den fortsatta vägens sträckning beskrivs i ovanstående, sannolikt löpande genom sundet vid nuv Nynäshamn, innanför Bedarön, eftersom vattnen utanför den senare är och var mycket grundfyllda, genom sunden S om Hårsfjärden, genom denna och genom sunden norr om samma fjärd, förbi Gålö, troligen på dess insida, genom sundet innanför Dalarö, in genom Gränöfjärden, Erstaviken, Fältström, Baggensfjärden till och genom Baggensstaket, förbi Duvnäsviden till och genom Skurusundet, förbi Lilla Sverige och in i inloppet till Stockholm.

Skansudden vid S sidan av sundet (Sundström, K.G., Sörmländska lotsplatser. Sörmlandsbygden 1968, s104 f; och karta från 1678 i lantmäterienhetens arkiv, Länstyrelsen, Nyköping). Inga spår finns kvar av detta idag.

Ej identifierad på sjökortet. Har av Härlin (1942) antagits vara bebyggd och odlad (Janhem 1975, s 89). På sjökortet ligger Skansudden vid S sidan av sundet (Sundström, K.G., Sörmländska lotsplatser. Sörmlandsbygden 1968, s104f; och karta från 1678 i lantmäterienhetens arkiv, Länstyrelsen, Nyköping).

Källmaterial

Otryckta källor:

Lantmäterienhetens arkiv, Länstyrelsen, Nyköping.

Tryckta källor:

Améen, Å., & Hansson, S., Båtleder på Ostkusten. Arholma-Kråkelund. Stockholm 1982.

Historiskt-Geografiskt och Statistiskt lexikon öfver Sverige. Stockholm 1859-1869.

Härlin, A., Vår äldsta seglingsbeskrivning. Till Rors nr 10, 1942.

Janhem, Å., Landsort - Blå Jungfrun. Leder och hamnar i Ostkustens skärgård. Stockholm 1975.

Nordström, A., & Sjöberg, G., Vägvisare till skärgården i Stockholms län. Uddevalla 1982.

Hjort-Wetterström, H., Utö, ön som var ett paradys. Stockholm 1945.

Jansson, A., Skärgårdsliv i forna tider I-II. Stockholm 1934-1935.

Nylen, E., Från frälsejord till badort. Boken om Oxelösund. Nyköping 1977.

Sundström, K.G., Sörmländska lotsplatser. Sörmlandsbygden 1968.

